

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

**ХАРКІВСЬКА НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ
МІСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА**

МЕТОДИЧНІ ВКАЗІВКИ

**до проведення практичних занять
з навчальної дисципліни**

ФІЛОСОФІЯ ГОСПОДАРЮВАННЯ

*(для студентів 3 курсу денної форми навчання та
2, 3 курсів заочної форми навчання напрямів підготовки
6.030504 «Економіка підприємства», 6.030509 «Облік і аудит»)*

Харків ХНАМГ 2010

Методичні вказівки до проведення практичних занять з навчальної дисципліни «Філософія господарювання» (для студентів 3 курсу денної форми навчання та 2, 3 курсів заочної форми навчання напрямів підготовки 6.030504 «Економіка підприємства», 6.030509 «Облік і аудит») / Харк. нац. акад. міськ. госп-ва; уклад.: Г. Г. Фесенко, О. Л. Рябченко, Л. М. Жванко, М. В. Яцюк. – Х: ХНАМГ, 2010. – 52 с.

Укладачі: к.філос.н., доц. Г. Г. Фесенко,
к.і.н., доц. О. Л. Рябченко,
к.і.н., доц. Л. М. Жванко,
к.і.н., доц. М. В. Яцюк

Рецензент: к.філос.н. І. М. Рассоха

Рекомендовано кафедрою історії і культурології,
протокол № 8 від 01.12.2010 р.

© Г. Г. Фесенко, О. Л. Рябченко,
Л. М. Жванко, М. В. Яцюк, 2010
© ХНАМГ, 2010

ВСТУП

Практичні заняття з «Філософії господарювання» дають можливість студентам засобами філософського знання осмислити господарство і господарювання з точки зору граничних основ їхнього виявлення в бутті. За допомогою практичного заняття здійснюється детальний розгляд студентами окремих теоретичних положень навчальної дисципліни, формуються вміння і навички їх практичного застосування.

Матеріал, що пропонується для розгляду на практичних заняттях, спрямований на вирішення наступних освітніх завдань:

- оволодіти філософським знанням як методологією економічної теорії та практичної економіки з позицій сучасної епістемологічної філософської проблематики, здатної додати евристичність сучасним економічним дослідженням;
- описати головного суб'єкта господарської діяльності, визначити якісні характеристики людини, яка господарює;
- позначити основні цілі й цінності господарювання, інакше кажучи, окреслити аксіологічну проблематику філософії господарства.

План практичних (семінарських) занять

№	Зміст	Кількість годин	
		Денне навчання	Заочне навчання
Модуль. Філософія господарювання.		22	4
ЗМ 1.1. Господарство як предмет філософського аналізу		6	1,5
1.	Концептуальні витoki філософії господарства	2	0,5
2.	Онтологія господарства та господарювання	2	0,5
3.	Економіка у контексті філософії науки	2	0,5
ЗМ 1.2. Історія філософсько-господарської думки		10	1,5
4.	Історична генеза предмета філософії господарювання в античну добу та часів західноєвропейського середньовіччя	2	0,5
5	Філософсько-антропологічні принципи господарювання за доби Відродження та Реформації	2	0,5
6	Філософсько-господарська думка ХУІІІ – поч. ХХ ст.	2	0,5
7	Новітня філософія господарювання	4	
ЗМ 1.3. Господарство і господарювання: фундаментальні принципи організації		6	1
8	Матеріальні та духовні цінності людини як принципи організації господарства	2	0,5
9	Філософія ноосфери як світоглядна основа сучасної філософії господарства	2	0,5
10	Роль техніки у господарському бутті	2	

ПРАКТИЧНІ ЗАНЯТТЯ

ЗМ 1.1. Господарство як предмет філософського аналізу

Заняття 1

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ВИТОКИ ФІЛОСОФІЇ ГОСПОДАРСТВА

1. Феномен господарства в системі соціогуманітарного знання.
2. Функції філософії господарства.
3. Господарство як особливий вид взаємозв'язку „людина – світ”.

У **першому питанні** вихідною позицією при осмисленні концептуальних витоків філософії господарства є окреслення філософського змісту поняття «господарство», що розкриває об'єктивний, цілеспрямований (телеономний) зв'язок людини зі світом природи і культури.

Друге питання передбачає розгляд основних питань філософії господарювання:

1. У чому полягає суть господарського буття?
2. У чому смисл діяльності людини, яка господарює у світі?

Актуальними для обговорення можуть бути і такі: Що є благо? Що є багатство? Що є виробництво? Що є власність? Як працюють гроші? Яке ставлення повинна виробити людина до власності? Що важливіше - захист виробника чи споживача?

Далі пропонується охарактеризувати функції філософії господарювання: онтологічну, антропологічну, епістемологічну, аксіологічну.

У центрі розмислів за **третьім питанням** постає

господарювання у перспективі філософської антропології. Дослідження сучасного господарського життя, як і раніше, залишає актуальним питання, підняте у свій час С.М. Булгаковим у трактаті «Філософія господарства»: *«чи є господарство функцією людини або ж людина є функцією господарства?»* Наголошується, що без любові немає ні мудрості, ні господарства, як нема, зрозуміло, ні людини, ні її життя. Філософія підходить до господарства не з користю, не із задоволенням потреб, не зі споживанням взагалі, а з душею, із серцем, з розумом.

Філософський аналіз господарства вимагає розглядати людину не просто як «фактор виробництва», а як homo oeconomicus. В цьому випадку людина розглядається з точки зору її пристрастей, бажань, потреб тощо. Особливу увагу слід приділити характеристиці економічної поведінки людини, що визначається набором процесів і дій, пов'язаних із принесенням в жертву ресурсів (грошей, часу та засиль) з метою придбання виробу або послуги, які забезпечують бажані вигоди и кінцевий стан. Наріжним каменем економічної діяльності у сучасному світі є наявність необмеженого індивідуального вибору. Компанії та окремі люди поставлені перед остаточним вибором: копіювати інших чи створити власне неповторне майбутнє. В усьому світі люди починають використовувати своє право на самовияв.

Слід показати сучасні можливості у створенні нової ідентичності та показати, яку роль став грати феномен споживання („Я купую, тому я існую”). Наступний крок аналізу – обговорення питання, як наше власне життя, а також корпоративне формуються тим вибором, який ми робимо.

- Уявіть собі, що Ви знаходитесь у барі караоке. Що Ви там спостерігаєте? На сцену виходять люди і співають під мелодію Френка Синатри. При всій подібності це звучить жахливо. Тоді вони п'ють пиво, і їхнє наступне виконання покращується. Після п'яти-шести пляшок пива вони не тільки думають, що у них прорізався голос, але й відчують, що вже-таки стали Франком. Якщо говорити формально, то клуб караоке – це місце, де інституціоналізована імітація, і туди йдуть, щоб стати кимсь іншим. Саме тут і криється вся проблема. Імітація може кепсько вплинути на Вашу печінку. Можна випити весь алкоголь на світі або бути надзвичайно талановитим, але, імітуючи інших, Ви не досягнете успіху. Ви зробили свій вибір. Можна налаштуватися співати чужі вірші на чужу мелодію, а можна відійти від схожості вже відомих пісень. Копією або твори своє...

(Ріддерстрале Й., Нордстрем А.К. Караоке-капіталізм. – Дніпропетровськ, 2004).

Цікавою для аналізу є проблема співвіднесення економічної людини як ідеалу теорії споживчого поведження й концепції економізму, розробленої С.М. Булгаковим. Безумовно раціональна (економічна) людина з світу споживчих переваг є однією з форм прояву економізму. С.М. Булгаков у своїх працях, що стосуються дослідження економізму, розглядав духовний економізм, а також одне з найважливіших, з його погляду, проявів останнього - економічний матеріалізм. Економізм раціонального споживача базується на інших ціннісних орієнтирах, ніж економічний матеріалізм. Погодимося з думкою, що одержала відображення не тільки у науковій, а й у навчальній літературі, що в основі теорії споживчого поведження лежать цінності протестантизму, насамперед - дух індивідуалізму. Отже, філософські основи економізму доби С.М. Булгакова й економізму сучасних концепцій споживчого поведження розрізняються істотно.

Питання для самостійної роботи

1. Визначить основну мету та завдання філософії господарювання як навчальної дисципліни.
2. Доведіть, що філософія господарювання має міждисциплінарний характер.
3. Наведіть аргументи на користь твердження: «філософія господарства виявляє метасмисли, ними оперує, конструює і пояснює реальність».
4. Яка функція господарювання, що осмислює господарство з точки зору його виявлення у бутті?
5. Визначить функцію господарювання, що осмислює діяльність людини як суб'єкта господарювання.
6. Охарактеризуйте функцію господарювання, що розробляє шляхи пізнання господарства, тобто методологію економічних досліджень.
7. Наведіть приклади впливу етичних чинників на формування принципів господарювання.

Рекомендована література

1. Автономов В. С. Модель человека в экономической науке. – СПб., 1998.
2. Гребеньков Г.В. Вступ до філософії господарства. – Донецьк, 2001.
3. Осипов В.А. Философия хозяйства. – М., 2000.

Заняття 3

ОНТОЛОГІЯ ГОСПОДАРСТВА ТА ГОСПОДАРЮВАННЯ

1. Світ як господарство.
2. Природа як елемент структури господарства.

У **першому питанні** зазначається, що *Онтологія* – вчення про загальні принципи світовлаштування і організацію буття, його структуру і пов'язані з ним закономірності. **Світ як господарство** постає у філософсько-історичних парадигмах як специфічні форми осмислення взаємозв'язку людини зі світом, природою:

1. Створення упорядковано-універсальної, узагальнено-урівноваженої системи світу. Універсальний порядок буття панує над людиною. Це космічне ціле, в якому однаковою мірою „розчиняються” як природа, так і людина.
2. Середньовічна. Світ набуває характеристик „двоїстого буття”: земного і божественного. Людина усвідомлює себе не просто тілесною (чи природною) істотою.
3. Новоевропейська/ модерна. Створення моністичних моделей філософування (філософія економізму). Якщо богослови виносять сутність людини за межі світу й існування в іншій, вищій світ, то просвітники, навпаки, виходять як з наріжного поняття „природи людини”. Вони, на перевагу теологам, тлумачать людину як суто земну, природну істоту, а духовне життя – як суто похідний, вторинний продукт матеріальної життєдіяльності людини.
4. Єдність тілесно-духовних характеристик.

Далі слід охарактеризувати основні елементи господарства (природа, суспільне життя людей, культура). Виокремлюються наступні принципи господарства:

1. Людські потреби – основа будь якого виду господарювання і перед усім виникнення економічних відносин.
2. Праця як загальна форма господарської діяльності.
3. Виробництво як спосіб організації господарства.
4. Цілі і цінності господарської діяльності.
5. Система моральних і правових норм, що регулюють господарську діяльність.

Друге питання розпочинається з розгляду функціональних принципів й елементів буття, що виявляють господарство як особливий вид онтологічного виявлення у світі.

Осмислення зазначеної проблеми передбачає знання терміну «природа», його загальної характеристики.

- *Природа* (гр. physis, лат. natura – виникнути, бути народженим): деякий істотний і у собі єдиний Початок, що виробляє із себе всі речі; Всесвіт, це навколишній світ в його безкінечній багатоманітності своїх виявлень. Це об'єктивна реальність, що не має ні початку, ні кінця, вона безкінечна у просторі і часі, знаходиться в русі, постійно змінюється.

Наступним завданням для обговорення є визначення ролі природних ресурсів у сучасній системі господарювання.

- *Природні ресурси* – органічні й неорганічні об'єкти, що використовуються людиною в процесі виробництва і споживання; поділяються на відновлювані (наприклад, водні, рибні) і невідновлювані (наприклад, корисні копалини).

Пропонується також пояснити термін «*екологічна катастрофа*».

- *Екологія* (гр. oikos – житло, logos – вчення) – комплексний філософський і науковий напрямок, що

вивчає взаємодію живого із зовнішніми умовами його існування з метою підтримки динамічної рівноваги системи «суспільство – людина – природа».

Питання для самостійної роботи

1. Визначить найгостріші екологічні проблеми ХХ ст.
2. Охарактеризуйте екологічну ситуацію в сучасній Україні. Наведіть приклади «негосподарського» використання природних ресурсів.
3. У чому, на Вашу думку, полягає складність феномену «довкілля людини» у контексті філософсько-господарського знання.
4. Які країни відносять до категорії «екологічних боржників»?

Рекомендована література

1. Зиммель Г. Философия труда // Зиммель Г. Избранное. - Т.2. Созерцание жизни. – М.:Юрист,1996.– С.466-486.
2. Канке В.А.Философия менеджмента. Учебник для ВУЗов. – М. Издательство КноРус, 20010.
3. Осипов В.А. Философия хозяйства. – М.,2000.
4. Подолинський С. Людська праця та її відношення до розподілу енергії // Українська економічна думка: Хрестоматія / Упор. С.М. Злупко. – К.,2007.

Заняття 3

ЕКОНОМІКА У КОНТЕКСТІ ФІЛОСОФІЇ НАУКИ

1. Економічна методологія: класична та неокласична.
2. Економіка у контексті філософії науки.
3. Епістемологія економіки та постмодерністський дискурс.

У **першому питанні** слід відмітити, що на початку ХХ ст. в економічній теорії з'явився новий напрям – праксеологічний (від давньогр. діяльність” praktikos - „діяльність” + logos) – вчення про діяльність, діяльнісна функція будь-якого явища (діяльнісна функція науки, культури, мистецтва тощо), який стверджував:

- Економіка не є об'єктивним процесом, подібно хімічному або фізичному, що протікають без втручання людини;
- Економіка – це об'єктивний прояв суб'єктивного процесу, який здійснюють люди.

Загальний смисл такого підходу полягає у тому, що при вирішенні економічних проблем повинні враховувати те, що людський чинник має певні обмеження або зафіксовані напрямки своєї діяльності.

Концепція раціонального споживача не враховує багатьох явищ сучасного господарського світу. Так, передбачається, що споживачі мають у своєму розпорядженні увесь необхідний їм обсяг економічної інформації, у тому числі про ціни на економічні блага, про граничну корисність всіх товарів і т. ін. Однією з передумов дослідження в теорії споживчого поведіння вважається наявність цін на всі економічні блага, однак, у цьому випадку шкала альтернативних цін, що вибудовується споживачем при визначенні обсягу свого попиту, втрачає будь-який економічний зміст.

Зведення індивідуума до ролі споживача різних економічних благ спрощує економічну теорію й сам світ економічних потреб людини. Чільне місце в ньому приділяється матеріальним потребам, які проголошуються безмежними (економічно грамотніше говорити не про безмежність, а про різноманіття форм їхнього втілення). Залишається поза увагою мікроекономіки й така найважливіша потреба індивіда, як потреба у праці.

У підсумку зазначається необхідність забезпечення вибору у споживанні культурної продукції. Новий світ вимагає відкритих систем. Вся сучасна неокласична теорія ґрунтується на одній моделі людської природи: людина як «раціональний індивід, що прагне до максимізації корисності». Це означає, що люди прагнуть мати максимально можливу кількість речей, які вважають для себе корисними, реалізують своє прагнення раціональним способом і роблять всі необхідні розрахунки, орієнтуючись спочатку на вигоду для себе як окремої особи, а вже потім на вигоду для колективу, до якого вони можуть належати. Одним словом, неокласична економіка стверджує, що люди - це за природою розумні, але егоїстичні істоти, що прагнуть збільшити своє матеріальне благополуччя. Деяко сумнівною уявляється концепція людини як зайнятого максимізацією користі індивіда, а не як істоти, яка відчуває себе причетною до тієї або іншої соціальної групи. Людина, яка включена у низку співтовариств – таких, як сім'я, місце проживання та місце роботи, коло спілкування, церква, нація – доводиться співвідносити свої інтереси з інтересами кожного з них.

У **другому питанні** слід відмітити, що у 80-ті роки у світовій економічній науці почався епістемологічний бум, що продовжується і дотепер. Випускаються спеціалізовані журнали

«Економіка і філософія» (Economics philosophy - виходить з 1985 р.) і «Журнал економічної методології» (Journal of Economic Methodology — виходить з 1994 р.). Слід проаналізувати, чому збільшується увага до філософії серед економістів-теоретиків. Зазначається, що піддаються критиці класичні економічні концепції, на яких довгий час будувалася практика і теоретичні розробки в галузі господарської діяльності. Настає час теоретичної рефлексії, коли прикладом пізнання ставиться не сама господарська реальність, а знання, що її описує.

У 80-ті роки різко міняється саме сприйняття економічної науки як об'єкта методологічного аналізу. Образ економічної теорії як єдиного «древа знання», що формує свої гілки-напрямки на твердому стовбурі-основі раніше освоєних істин, поступається місцем новим уявленням, що малюють світ економічної науки плюралістичним, а саме знання - обмеженим і фрагментарним. Подібна трансформація, очевидно, свідчила про перехід західної економічної науки на нові основи. Філософія науки як один з авторитетних соціально-філософських напрямків задала параметри епістемології господарства і теорії господарства. Головну роль тут зіграли такі фігури, як І. Лакатош, Д. МакКлоскі.

Далі зазначається, що методологічні засади історії економічної науки сформувалися на основі розвитку епістемології, пов'язаної із загальнофілософським пізнанням закономірностей розвитку науки. Пропонується ознайомитися з сучасним станом економічного знання шляхом характеристики моделей, які мають певні пізнавальні можливості для аналізу процесу еволюції економічної теорії (рис. 1).

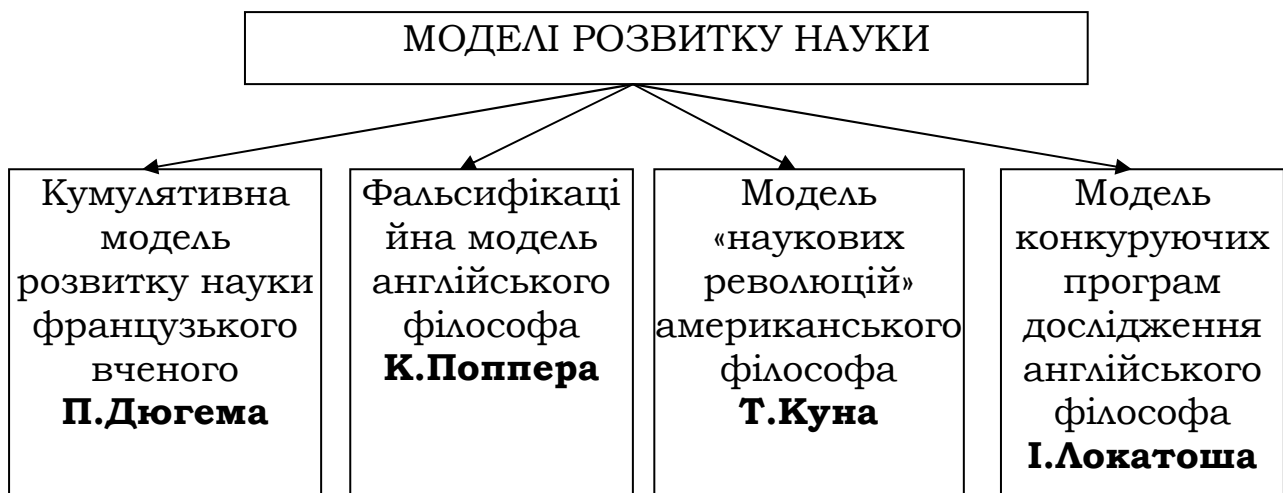

Рис. 1 - Напрямки сучасної економічної епістемології

У *третьому питанні* слід звернути увагу на теоретико-методологічний вимір філософсько-економічного знання, який набуває особливого значення при визначенні національною економікою найважливіших чинників та орієнтирів її розвитку у перспективі сучасних глобалізаційних процесів. Основні філософсько-економічні концепції розвиваються в контексті таких соціально-філософських напрямків, як неолібералізм (Ю.Габермас, І.Валлерстайн), концепція постіндустріального суспільства (Д.Белл, М.Кастельос, Е.Тоффлер), філософія глобальних проблем та комунікативна парадигма філософування (К.О. Апель, Г.Йонас).

Сучасний неолібералізм, як ідеологічна стратегія економіки, звертається до аналізу глобального процесу уніфікації соціально-економічних систем та обґрунтовує граничність можливостей економічного лібералізму, його відмови від соціального підґрунтя національного розвитку суспільства. Філософія глобальних проблем, цілі та завдання якої полягають в аналізі передумов розв'язання глобальних проблем так званого постмодерністського стану цивілізації, основним предметом дослідження визначає

філософські аспекти соціального та економічного прогнозування та здійснення пошуку шляхів перебудови світового економічного порядку. Значного поширення набуває усвідомлення потреби у формуванні концепції "сталого економічного розвитку" ("sustainable development"), сутність якої полягає у розробці ефективних програм економічного розвитку, що забезпечували б мінімальний вплив на зовнішнє середовище. У філософсько-економічному концептуальному просторі сконцентровано і основні принципи комунікативної парадигми філософування, що осмислюють економічну діяльність людини в контексті екологічних проблем сучасності.

Розвиток сучасного філософсько-економічного знання відбувається також в теоретичному контексті таких напрямків філософсько-економічного знання, як філософія бізнесу та філософія господарства. При цьому філософія бізнесу як парадигма економічного мислення здебільшого представлена у межах західноєвропейської соціально-економічної парадигми і бере свій початок у філософії прагматизму, а філософія господарства здебільшого є виразом східноєвропейської світоглядної парадигми (С.Булгаков). Історії у «чистому вигляді» відомі прояви господарського регулювання економічних систем, а для економічних систем, у межах яких значне місце відводиться такому виду економічної діяльності, як бізнес, характерним є поєднання репродуктивного знання, властивого господарській системі, з творчим потенціалом бізнес-діяльності.

Основною місією економіки як цілісної світоглядно-методологічної системи є визначення принципів та методів ефективного функціонування як господарства, так і бізнесу в контексті конкретної соціально-економічної системи.

Господарство ж в такому проблемному контексті визначається як певна телеологічна парадигма, що зорієнтована на планування економічної системи; соціальний зміст бізнес-діяльності постає в контексті її функціонування як елемент структури соціуму, форми соціальної поведінки, а також організації та регулювання господарського та соціального життя, що включає в себе сукупність соціальних норм та культурних зразків, формуючи, таким чином, соціальний капітал суспільства, що дає змогу розглядати бізнес як специфічну економічну інституцію. Г.Беккер, Ф.Фукуяма демонструють дієвість людського та соціального капіталу у бізнес-структурах (забезпечують їх гнучкість та орієнтацію на нові шляхи розвитку господарської і соціальної діяльності та застосування нових ідей, знань та нововведень, що є надійним критерієм ефективною адаптації економічної системи до нових соціальних вимог).

У цілому сучасні філософські розмисли щодо сутності економіки відкривають нові можливості у пошуку стратегій гармонізації таких світоглядно-методологічних концепцій, як філософія господарства та філософія бізнесу, тобто стратегій їх системного поєднання у межах економічного світогляду конкретної соціально-економічної системи. Відповідно, множинність варіантів їх конструктивного сполучення є визначальним фактором у формуванні моделей економічного розвитку суспільства, а також принципів та методів соціальної модернізації.

Питання для самостійної роботи

1. У чому Ви вбачаєте відмінність дослідницьких стратегій економічної науки та філософії господарювання?
2. Охарактеризуйте функцію філософії господарювання, що пов'язана з розробкою методології економічного дослідження?
3. Відомо, що господарська політика має забезпечувати розумність життєдіяльності людини та суспільства. Проте в історичній практиці панує протилежне. Наведіть з історії та сучасності приклади «негосподарської економіки».
4. Окресліть наукові досягнення лауреатів нобелівських премій з економіки і їхнє застосування для аналізу причин і шляхів подолання світової фінансово-економічної кризи.
5. Визначить основні тенденції сучасної економічної епістемології.
6. Назвіть основні риси суспільства споживання. Які антропологічні загрози несе людству виробництво в умовах постмодерну?
7. Яким чином мистецтво може впливати на господарське буття людини?

Рекомендовані джерела

1. Дебор Г. Общество Спектакля. – М., 2000.
2. Делокаров К.Х., Демидов Ф.Д. В поисках новой парадигмы. Синергетика. Философия. Научная рациональность. – М., 2000.
3. Дерріда Ж. Привиди Маркса. Держава заборгованості, робота скорботи та новий Інтернаціонал. – Харків, 2000.
4. Історія економічних учень: Навч. посіб. / Базилевич В.Д., Гражевська Н.І., Гайдай Т.В., Леоненко П. М., Нестеренко А. П. - К.: Знання, 2004. - 1300 с.// Ел.ресурс] <http://www.info-library.com.ua/books-book-84.html>.
5. Мясникова Л.А., Фриц М.И. Постмодерн коммерции – Спб., 2009.
6. Канке В. А. Философия экономической науки. Учебное пособие. – М.: ИНФРА-М, 2007.
7. Ріддерстрале Й., Нордстрем А.К. Караоке-капіталізм. – Дніпропетровськ, 2004.

ЗМ 1.2. Історія філософсько-господарської думки

Заняття 4

ІСТОРИЧНА ГЕНЕЗА ПРЕДМЕТА ФІЛОСОФІЇ ГОСПОДАРЮВАННЯ В АНТИЧНУ ДОБУ ТА ЧАСИ ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

1. Філософсько-господарська думка за античної доби.
2. Господарське богослов'я західноєвропейського середньовіччя.

У **першому питанні** наголошується, що вищим досягненням економічної думки стародавнього світу є антична філософія (Ксенофонт, Аристотель). Спочатку предметом для осмислення було домоведення, тобто мистецтво управління домашнім господарством. У наставляннях, присвячених цьому мистецтву, автори докладно описували, як улаштоване господарство, а також давали практичні поради з його ведення.

Ксенофонт (430 - 355 або 354 до н.е.), давньогрецький мислитель, звертався з господарськими повчаннями до громадян полісів у своєму трактаті «Ойкономія». Він уперше вжив слово «економіка» (або «економія») - від грецьких слів: «ойкос» - «будинок», «господарство» й «номос» - «закон». Набагато ширше, ніж Ксенофонт, розумів економіку великий філософ стародавності **Аристотель** (384 - 322 до н.е.). Починаючи з Аристотеля економіку визначали разом з етикою і політикою як дисципліну практичної філософії.

Спираючись на трактат «Нікомахова етика», слід розкрити основні ідеї Аристотеля про необхідні принципи господарювання. «Природною» господарською діяльністю Аристотель вважав введення натурального господарства і називав економікою. Прагнення до багатства й грошей філософ засуджував, оскільки воно могло привести до появи в полісі бідних і багатих громадян, що в підсумку порушило б його єдність. Усе, що пов'язане з «протиприродним» бажанням наживи (торговельні спекуляції, лихварство), Аристотель називав *хрематистикою* (від грецьк. «хрема» - „майно”). Будучи реалістом, він з жалем констатував, що з економіки неминуче виростає хрематистика.

Друге питання передбачає розуміння ідей про господарювання в контексті християнської релігії: мислителі

прагнули не стільки вивчати реальний світ, скільки зрозуміти, яким він має бути відповідно до Божественного задуму і Священного Писання.

Зазначається, що у Середні віки господарська діяльність усвідомлювалася як продовження духовного життя. Бог визнається Творцем, а значить, суб'єктом господарювання - він створив світ і людину. Людина є вищим творінням Бога. Люди мають господарювати «по-божеськи», з любов'ю і мудрістю, бо любов – Бог. Любов дає особливе відчуття людині, її душі, її свідомості.

Пропонується до обговорення у групах ідеї богослова і філософа **Фоми Аквінського**, або Аквіната (1225 або 1226- 1274) про справедливу ціну, умови використання комерційного підходу.

- *Ціна* – грошовий вираз обмінної вартості товару. *Ціна справедлива* – проголошувана в добу Середньовіччя концепція, згідно з якою справедливою є ціна, пропорційна праці, що затрачена на виробництво товару, і витратам на нього.

Необхідно відзначити, що Фома Аквінський за часів схоластики (розквіту «церкви знання») розробляв учення про економіку як частину філософської моралі. У центрі його економічних досліджень були роздуми про справедливу ціну, справедливий прибуток, виправдання приватної власності тощо.

Питання для самостійної роботи

1. Визначить основні ідеї Аристотеля щодо необхідних принципів господарювання.

2. Охарактеризуйте філософські погляди Ф.Аквінського щодо ціннісних орієнтирів господарювання.
3. Який вид господарства ідеалізували виразники економічної думки доби античності та середньовіччя?
4. У яких випадках Ф.Аквінський виправдовував використання комерційного підходу?

Рекомендовані джерела

1. Арістотель. Нікомахова етика / Пер. з давньогр. В. Ставнюк. - К.: Аквілон-Плюс, 2002. - 480 с. // [Ел.ресурс] http://ae-lib.org.ua/texts/aristoteles__nicomachean_ethics__ua.htm
2. Грабманн М. Введение в «Сумму теологии» св. Фомы Аквинского / Пер. А. В. Апполонова. - М.: Сигнум Веритатис, 2007. (Pax Christiana). - 280 с.
3. Історія економічних учень: Підручник: У 2ч. — Ч.1 / За ред. В.Д. Базилевича. — 2-ге вид., випр. — К.: Знання, 2005. — 567 с // [Ел.ресурс] <http://library.if.ua/books/39.html>
4. Ксенофонт Афинский. Ойкономия (Домострой)// [Ел.ресурс] <http://ancientrome.ru/antlitr/ksenoph/socratic/ds.htm>
5. Фома Аквинский. Сума Теологии. - К.: Ника-Центр, 2003. - 560 с.

Заняття 5

ФІЛОСОФСЬКО-АНТРОПОЛОГІЧНІ ПРИНЦИПИ ГОСПОДАРЮВАННЯ ЗА ДОБИ ВІДРОДЖЕННЯ ТА РЕФОРМАЦІЇ

1. Homo faber як світоглядна основа філософії господарства доби Ренесансу.
2. Л. Альберті: «Господарювання – свята справа».
3. Трудова етика М. Лютера.

У **першому питанні** слід відмітити, що філософсько-господарська думка за доби Відродження та Реформації ґрунтувалася на антропологічних принципах. Так філософ доби Ренесансу П. делла Мірандола став автором нових поглядів на людину як Homo faber (людина, яка творить саму себе). Культура Відродження поривала з благочестивими обмеженнями і осудом багатства. Популярним сюжетом стає „Поклоніння волхвам” – євангельська розповідь про багаті дари, піднесені Ісусу.

П. Браччоліні в діалозі „Про жадібність” (1430) наголошує, що тяжіння до грошей є природним і, більше того, корисним для суспільства, бо сприяє збільшенню потреб, розквіту міст. „Гроші – найнеобхідніший нерв людства, а користолюбці мають вважатися його фундаментом і опорою”.

У цілому прагнення людини до матеріальної забезпеченості, збільшення багатства розглядаються як привабливі для ділових людей в європейських країнах. За часів Відродження і Реформації поняття „економіка” стало більше відповідати тому смислу, який Аристотель вкладав у поняття „хремастика”.

Розгляд **другого питання** передбачає джерелознавчу роботу над трактатом Л. Альберті „Про сім`ю”, у якому в діалогічній формі

оспівається раціональне примноження багатства на благо родини.
„Святая вещь – хозяйственность” (рос.). Одночасно він засуджує
просто накопичення грошей і наполягає на розумному,
різнобічному використанні капіталу.

ЛИОНАРДО. Тогда что же такое эта ваша хозяйственность?

ДЖАННОЦЦО. Ты знаешь, Лионардо, что я человек необразованный. Больше на основе собственного жизненного опыта, чем со слов других, постигал я вещи, и мысли свои я вывел скорее из наблюдения действительности, чем с помощью чужих рассуждений. И пусть один из тех, кто целые дни проводит в ученых занятиях, мне скажет «дело обстоит таким образом», я ему, однако, не поверю, если не увижу очевидной причины, которая меня убедила бы, что дело именно так, нежели обязывала бы признавать это. И если кто-то другой не из ученых укажет мне сию причину, я поверю ему, пусть он даже не дает ссылки на авторитет подобно тому, кто черпал бы для меня свидетельства из книг; ибо полагаю, кто бы их ни сочинял, был он, как и я, человеком. Так что сейчас, пожалуй, я не сумею ответить тебе столь же правильно, как ты, целый день не выпускающий книги из рук, смог бы ответить мне. Однако, Лионардо, те транжиры, о коих я только что говорил, не нравятся мне, поскольку тратят они нерасчетливо (*Sanza ragione* означает также «без ума», «без основания», «без необходимости», «без удержу»), и скарედные у меня также не вызывают симпатии, потому что они не расходуют вещи, когда это необходимо, а еще потому, что именно они слишком много хотят иметь. Знаешь, какие люди мне нравятся? Те, которые расходуют ровно столько, сколько необходимо, и не более; излишек они откладывают. Их я зову хозяйственными.

ЛИОНАРДО. Понятно; те, кто умеют держаться середины между слишком малым и слишком большим.

ДЖАННОЦЦО. Да, именно.

ЛИОНАРДО. Но как узнать, когда слишком много, когда слишком мало?

ДЖАННОЦЦО. Легко, если руководствоваться установленной мерой.

ЛИОНАРДО. Горю нетерпением узнать, что это за мера.

ДЖАННОЦЦО. Установить ее очень просто и очень полезно, Лионардо, позаботившись, чтобы все расходы не были крупнее и обременительнее того, что обусловлено необходимостью, но и не менее того, что требует достоинство (*la onesta*).

ЛИОНАРДО. О, Джанноццо, насколько больше пользы в делах этого мира от такого вот, как вы, человека опытного и практического, чем от ни в чем не искушенного книжника! ДЖАННОЦЦО. Я говорил,

что хозяйственность состоит не менее в том, чтобы как следует использовать вещи, нежели в том, чтобы сберечь их; не так ли? Что касается времени, то я стараюсь употреблять его умело, никогда не тратя попусту. Использую время, насколько в моих возможностях, для похвальных занятий, не уделяю его вещам малозначительным; на любое дело я расходую времени не больше, чем требуется, чтобы исполнить оное как следует. И дабы не терять ни малейшей доли времени, представляющего великую ценность, я установил себе за правило никогда не сидеть без дела, уклоняться от сна, доколе не свалит в постель изнеможение, ибо считаю постыдным без сопротивления быть повергнутым или, по примеру многих, сложить оружие до схватки. Словом, я бегу сна и безделья, постоянно чем-то занимаясь. Дабы дела не пугались и по этой причине не оказалось потом, что, начав несколько, я не закончил ни одного, или же при таком образе действий мне не привелось бы осуществить то, что похуже, и пренебречь лучшими занятиями, знаете, дети мои, что я делаю? Утром, прежде чем встать, я задаю себе такой вопрос: чем предстоит мне сегодня заниматься? Такими-то вещами; перебираю их в памяти, обдумываю и каждой определяю время: это — утром, то - днем, а вот то другое — вечером. Так, по порядку, я исполняю всякое дело почти без напряжения. Мессер Никколайо Альберти человек весьма проникательный и деятельный, обычно говаривал, что, по его наблюдениям, радетельный человек шествует всегда неспешно (*Никколо Альберти (умер в 1377 г.) скопил большое состояние торговой и финансовой деятельностью, принимал активное участие в управлении Флоренцией, прославился широкой благотворительностью*). Возможно, кажется, что в действительности совсем иначе, но мой собственный опыт убеждает в его правоте. У нерадивого ускользает время. Отчего нужда или желание его торопят. Упустив момент, он должен в спешке и с большими усилиями делать то, что в свое время сделать было легко. И запомните, дети мои, любую вещь, сколь обильна и легкодоступна она ни была бы, крайне сложно будет заполучить, если пропущен подходящий для этого момент. Злаки, травы, ягоды, цветы, плоды и все другое ты легко достанешь, когда наступает их время; когда оно проходит, ты их можешь обрести с превеликим трудом. Посему, дети мои, нужно учитывать время, соответствующим образом его распределяя так, чтобы для дела никогда не пропадало ни часу. Я мог бы вам рассказать, сколь драгоценно время, но об этом следовало бы вести речь в другом месте, располагая более изысканным слогом, более сильным умом, более основательной образованностью, нежели моя. Я только призываю вас не терять времени. Поступайте так же, как и я. Утром устанавливаю себе распорядок дня, днем выполняю, что мне положено, а затем вечером, прежде чем отправиться на отдых, припоминаю

совершенное за день. И если обнаруживается, что какая-то вещь сделана не так и можно было бы сейчас же ее поправить, я немедленно этим занимаюсь; ибо готов пожертвовать скорее сном, чем временем, подходящим для дел. Сон, еду и тому подобное можно наверстать, взяв свое и завтра, а вот упущенное время не вернешь. Впрочем, мне крайне редко приходится, — если я хорошо распределяю мои дела, каждому отведя его время, и не буду затем исполнять их небрежно, — повторяю, крайне редко и почти никогда не приходится в таком случае упускать или откладывать что-нибудь мне нужное. И если случится, что в какой-то момент я ничто не способен поправить, я извлекаю для себя урок на будущее, дабы подобным же образом не терять более времени. Словом, как вы уже слышали, я [стараюсь] давать не иначе как хорошее употребление сим трем вещам — душе, телу и времени. С ними я обхожусь очень рачительно и, насколько в моих силах, бережно и распорядительно, ибо их я почитаю, как того они достойны, самыми дорогими и гораздо более свойственными мне, чем что-либо иное. Богатство, власть, состояние принадлежат не человеку, отнюдь нет, а фортуне, так-то; и они принадлежат человеку постольку, поскольку фортуна позволяет ему пользоваться ими.

ЛИОНАРДО. А тем, что фортуна таким вот образом вам наделила, вы распоряджаетесь по-хозяйски?

ДЖАННОЦЦО. Лионардо, не по-хозяйски распорядяться тем, что мы используем как свое, было бы нерадивостью и ошибкой. Да, блага фортуны наши настолько, насколько она нам их уступает, а также — насколько мы умеем их использовать <...>

ЛИОНАРДО. И что бы вы сделали? Как бы вы стали хозяйствовать?

(Леон Батиста Альберти. О семье. Книга третья. Хозяйственная // Опыт тысячелетия. Средние века и эпоха Возрождения: Быт, нравы, идеалы. — М.:Юристь, 1996. — С. 396-411

У **третьому питанні** слід звернути увагу на те, що у добу Реформації в європейців з'являється можливість індивідуального господарювання; формується дух підприємництва під впливом вчення М.Лютера про обраність до спасіння, про призначення кожної людини ще до народження. Для людини, яка господарює, важливими стають такі чесноти, як чесність, пунктуальність і професіоналізм, ощадливість (частина грошей мала йти на розвиток).

Протестантизм розглядає працю як релігійне призначення, затверджує «мирський аскетизм» – обов'язок для християнина намагатися збільшити доходи від своєї професії і вкладати їх у розширення своєї справи, а не витратити кошти на розкіш і веселощі.

Послідовник М.Лютера Ж.Кальвін надавав духовного підґрунтя не тільки стремлінням до прибутків, а й кредиторській діяльності, повністю виправдавши займи під проценти. Хоча сам М.Лютер протестував проти банкірів папського столу та лихварів. Моральне виправдання процентів формувало «дух підприємництва», що, в свою чергу, стимулювало пошук нових методів пізнання природи і впровадження технічних новинок.

Питання для самостійної роботи

1. Визначить основні ідеї філософів-гуманістів щодо необхідних принципів господарювання.
2. Охарактеризуйте філософські погляди Л.Альберті щодо ціннісних орієнтирів господарювання.
3. Дайте оцінку принципам трудової етики М.Лютера у контексті сучасної філософії господарства.

Рекомендовані джерела

1. Леон Батиста Альберти. О семье. Книга третья. Хозяйственная // Опыт тысячелетия. Средние века и эпоха Возрождения: Быт, нравы, идеалы. – М.,1996. – С. 396 - 411.
2. Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму. – К.: Основи, 1994. – 261 с. // [Ел.ресурс] <http://www.management.com.ua/vision/vis016.html>.
3. Пико делла Мирандола Д. Речь о достоинстве человека / Пер. Л. Брагиной // История эстетики. Памятники мировой эстетической мысли в 5-и тт. - Т.1. Эстетика Ренессанса. – М., 1981. – С. 506 - 514 // [Ел.ресурс] http://psylib.org.ua/books/_pikodel.htm.
4. Мартин Лютер. О свободе христианина // [Ел.ресурс] http://krotov.info/library/12_1/lut/er_12.html.

Заняття 6

ФІЛОСОФСЬКО-ГОСПОДАРСЬКА ДУМКА ХУІІІ – ПОЧАТКУ ХХ СТ

1. Філософсько-господарська думка ХУІІІ - ХІХ ст: від моральної філософії до класичної політичної економії.
2. Філософія господарства С.Булгакова.

Перше питання слід розглядати, враховуючи тогочасні світові економічні тенденції. Звертається увага на те, що один з творців класичної економії - *А. Сміт (1723-1790)*, досліджував проблему примноження багатства націй. У «Студіях над природою та причинами багатства націй» він сформулював основи аналізу функціонування ринкового механізму, обґрунтував принципи вільної конкуренції і ринку. А.Сміт продемонстрував також розуміння зв'язку свободи ринкових механізмів і раціональності, ефективності економічної системи. Тут можна окреслити паралель з І.Кантом, який розглядав свободу як безумовну передумову практичного розуму.

Пропонуються до обговорення положення кодексу поведінки особистості *Б. Франкліна (1706-1790)*, американського просвітника, державного діяча:

1. Пам'ятай, що *час – це гроші*; той, хто може кожного дня заробляти по 10 шеллінгів і втім півдня гуляє або байдикує, має врахувати, що навіть якщо він витрачає на себе лише 6 пенсів, він викидає «на вітер» 5 шеллінгів.
2. *Кредит – гроші*. Гроші можуть породжувати нові гроші. Тому, хто точно платить, відкритим є гаманець інших. Людина, яка вчасно розраховується, може „зайняти” у своїх друзів гроші, які їм в даний момент не потрібні.

3. Не вважай своєю власністю все, що ти маєш.

4. Веди точні розрахунки своїм витратам і прибуткам.

Слід звернути увагу на те, що починаючи з другої половини XIX ст. здійснюється відокремлення економічної теорії від господарської етики, радикальне «звільнення» господарської діяльності від етичних аспектів, а отже і всього того, що пов'язано із свідомим цілеспрямуванням. Корисними стануть спеціально підготовлені окремі доповіді, присвячені системі поглядів: *Дж. Міля*, автора «Основ політичної економії» (1848); *Ф. Ліста*, *К. Родбертуса*, які обґрунтували політику протекціонізму; філософсько-економічні ідеї *К. Маркса*, *Ф. Енгельса*.

Особливе місце у філософії господарювання XX ст. займає «Філософія господарства» С.М. Булгакова.

- **БУЛГАКОВ Сергій Миколайович** (1871-1944) — релігійний філософ і богослов, економіст, один з головних представників т. зв. російського духовного ренесансу початку XX ст. На рубежі століть він подолав тернистий шлях «від марксизму до ідеалізму» (саме так називався один з перших збірників його статей) і став найвизначнішим російським філософом. Професор політекономії в Києві (1901-1906) і Москві (1906-1918), емігрував в 1923р., декан Богословського інституту в Парижі 1925-1944). Перебував під значним ідейним впливом І.Канта, слов'янофілів, Достоевського й В. Соловйова, засвоївши їх основні філософсько-гносеологічні й соціальні ідеї (насамперед, ідею всеєдності). Обґрунтовував цілісність християнського світогляду. Слідом за В.Соловйовим, вважав своїм завданням перебудову всіх соціальних відносин на релігійній основі. Порятунком Росії для нього можливий лише на шляху до релігійного відродження.

С. Булгаков спробував побудувати філософську систему, що розглядає світ як господарство. Він наголошує, що будь-яка принципова проблема є вікном, через яке ми дивимось на світ, і, звичайно, при цьому воно змальовує для нас цей світ своїм

кольоровим склом. У «Філософії господарства» мислитель пов'язує збільшення багатства з реалізацією життєвого призначення людини і служіння Богу. Зростання народного багатства – шлях подолання бідності.

С. Булгаков спробував дати релігійне обґрунтування взаємин людини й світу як діяльності. Внутрішній зв'язок Бога й створеного ним світу мислиться С.Булгаковим (значною мірою під впливом Флоренського) насамперед як Софія (премудрість Бож`я), що проявляється у світі й людині, роблячи їх причетними Богові: «Людська творчість у Знанні, у господарстві, у культурі, у мистецтві софійна». Створений світ, за С.Булгаковим, має відносну самостійність і творчу активність, «власне завдання і зміст». Проте людина часто стає невільником господарства, перемагаючи природу. Мислитель наголошує на необхідності шукати модель господарювання, основою якої мають бути духовні прояви життя (так званий економічний ідеалізм). Таким чином, для С.Булгакова господарство є творчою діяльністю розумних істот, феноменом перш за все духовного життя.

Питання для самостійної роботи

1. Покажіть еволюцію філософсько-господарської думки від філософів-моралістів до науковців-політекономів.
2. Охарактеризуйте філософські погляди С.М.Булгакова про місце людини у господарстві.
3. Дайте оцінку принципам утилітаризму у контексті сучасної філософії господарства.

Рекомендовані джерела

1. Булгаков С. Розмисли. Творча спадщина у контексті ХХІ століття / За ред. В.Д. Базилевича. - К.: Знання, 2006.
2. Булгаков С. Філософія хозяйства. – М.,1990.
3. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов. М, 2007 // [Ел.ресурс] <http://www.inliberty.ru/library/classic/432/>

Заняття 7

НОВІТНЯ ФІЛОСОФІЯ ГОСПОДАРЮВАННЯ

1. Господарювання у перспективі філософської антропології.
2. Господарство і мистецтво у контексті філософії постмодерну.
3. Філософсько-економічні ідеї Ф.Фукуяма.

У **першому питанні** слід зазначити, що для дослідження сучасного господарського життя як і раніше залишає актуальним питання, підняте у свій час С.М. Булгаковим у «Філософії господарства»: «чи є господарство функцією людини або ж людина є функцією господарства?»

Друге питання слід розглядати у перспективі виробництва як творчості, де втілюються різноманітні фізичні і духовні здібності людини. Мистецтво і культура стають у модерну добу насамперед споживчим товаром (це і музика, спорт і т. ін.). Особливо промовисто говорить про це постмодернізм: змінюється ставлення до мистецтва – від естетичної свободи до використання естетики.

Розглядаючи ідеї новітньої філософії господарювання, доречно проаналізувати масову культуру як товар (коли продукується і споживається мистецтво як річ). Слід також пояснити явище *деестетизації*, коли споживач сприймає мистецьку річ, зважаючи не на її автономність та індивідуальність, а на те, яким його потребам та інтересам ця річ відповідає і як відображає уявлення споживача про реальність (Ж.Бодріяр).

Шляхом роботи у групах необхідно дати характеристику феномену «естетизація споживання», коментуючи філософа франкфуртської школи, критика марксизму:

- «Сказати, що соціальна реальність є переважно споживаною, - означає сказати, що вона завжди „естетична” – текстуальна, спакована, сфетишизована, піддана лібідо; а щоб мистецтво відображало реальність, воно потребує лише віддзеркалити себе в прихованій самореференційності, що насправді є однією з внутрішніх структур споживчого фетиша”, - підкреслює інший представник марксистської критики»

(Т. Ілтон „Капіталізм, модернізм, постмодернізм”)

Саме так слід поставити наступне питання для обговорення групою. Довкола цього питання гострі дискусії розпочав В. Беньямін у „Мистецький твір у добу технічної відтворюваності” (1936). Він відзначав, що культура в добу індустріалізації стає продуктом не індивідуальної творчості, а масових, кооперативних зусиль, які можна зіставити з індустріальним процесом праці. Мистецтво стає документом, який легко репродукувати, механічно відтворити й поширити. Відтак зникає автентичність мистецького твору (так званої „аури”). Аура в розумінні німецького філософа В. Беньяміна позначає справжність мистецької речі, її

індивідуальну своєрідність і вкоріненість у ситуації, де твір виникає та функціонує. Натомість у добу „технічної відтворюваності” – себто тиражування та масової продукції – „аура” зникає. Відтак, і ритуал, базований на самоцінній вартості мистецького явища, й культ краси, основоположний для естетичного об’єкта, руйнуються.

Необхідно відзначити, що Беньямінова теорія фактично веде до теорії постмодерністських Бодріярівих симулякрів.

- о поняття *симулякр*, опрацьоване французьким соціологом Жаном Бодріяром, – це копія, для якої не існує оригіналу, наслідування, чий „реальний” референт відсутній. Для прикладу можна назвати сучасні фіктивні ранчо та заповідні території на американському Заході, що імітують „дикий Захід”, який ніколи реально не існував, а був витворений засобами кіно в жанрі американських вестернів. Таким чином, наслідувальний характер поп-культури надає ширшій культурі іронічного – тобто применшувального, підозрілого, а часто й грайливого відтінку.

У підсумку слід показати, що означає у культурній індустрії поняття «оригінальний стиль». Масова індустрія прискіпливо вивчає всі нюанси стилів минулих епох, авторів і творів, а потім майстерно відтворює, дублює їх. Відбувається відтворення не лише єдиного людського типу, але й єдиного ментального стану, позбавленого нюансів та індивідуальності.

У **третьому питанні** пропонується проаналізувати філософсько-господарські ідеї Ф. Фукуяма – автора політико-економічного дослідження „Довіра: соціальні чесноти і шлях до процвітання”. Мислитель сформував економічну концепцію як продовження своїх філософських пошуків. Ключовою характеристикою розвинутого людського суспільства, що проявляється як на індивідуальному рівні, так і на рівні

соціальному, є Довіра. Саме довіра визначає прогрес, а успіх „самореалізації” конкретного суспільства залежить не від ринкових принципів і не від прихильності традиціям, а від рівня довіри, існуючого в суспільстві (довіра до суспільних інститутів і держави в цілому). Економічний прогрес, на думку Ф.Фукуяма, є своєрідною нагородою суспільству за внутрішню гармонію, відсутність якої перешкоджає господарському процвітання. Досягти такої гармонії можливо лише у процесі суспільної еволюції, що не припускає „переплигування” через окремі її етапи («з феодалізму у комунізм»).

З усіх галузей сучасного життя економіка є такою, де найбільш помітним є безпосередній вплив культури на добробут окремих країн і на міжнародний порядок у цілому. Хоча господарська діяльність нерозривно пов'язана з соціальними і політичними процесами, існує помилкова тенденція, що заохочується сучасною економічною думкою, - розглядати економіку як самостійну сферу, яка управляється своїми особливими законами, і відокремлену від іншого життя соціуму.

У такому разі економіка уявляється певним ізольованим простором, в якому люди збираються разом лише для того, щоб задовольняти егоїстичні потреби та бажання, а вже потім повернутися до свого „справжнього” життя в суспільстві. Однак насправді це невірно, оскільки в будь-якому сучасному суспільстві економіка являє собою одну з найбільш базових і постійно змінювальних сфер людського спілкування. З усіх форм економічної діяльності – від управління звичайною хімчисткою до виготовлення складних мікросхем – тільки-но існує така, в якій можна було б обійтись без соціальної взаємодії. Хоча, виходячи на роботу на підприємства і в організації, люди бачать у цьому засіб задоволення власних потреб, сама діяльність неминуче виводить їх із замкнутого приватного простору і різними способами зв'язує їх із суспільством.

Такий зв'язок із зовнішнім світом – вже не просто засіб (у даному випадку – забезпечити своє існування), а й важлива

життєва мета. Бо наскільки особистості властивий егоїзм, настільки їй властива і потреба бути частиною того або іншого суспільного цілого. За відсутності норм і правил, що зв'язують людину із собі подібними, вона відчуває гостре занепокоєння – стан, який Е.Дюркгейм назвав аноміє, - і „робота” в теперішньому розумінні слова є тим місцем, де людина частково або повністю здатна від цього занепокоєння позбавитись.

Почуття повноцінності, яке вселяє в нас свідомість причетності до робочого колективу, має своє джерело у нашому базовому стремлінні до визнання. ...Потребою кожної людини є визнання її гідності – вона хоче, як ми говоримо, щоб її „по достоїнству оцінили”. Нагальність і фундаментальність цієї потреби роблять її одним з головних двигунів усього історичного процесу.

На ранніх стадіях історії вона реалізовувалася на полях боїв, де королі й принци вели свою битву за першість, не жалючі ні свого, ні чужого життя. У сучасну епоху боротьба за визнання перемістилася в економічну сферу, від чого суспільство в цілому тільки виграло: тепер ця боротьба сприяє вже не знищенню, а творенню матеріальних благ. Річ в тому, що заняття економічною діяльністю, якщо мова перестає йти про забезпечення прожиткового мінімуму, найчастіше має на меті не задоволення матеріальних потреб, а саме визнання. Матеріальних потреб, як указував Адам Сміт, не так уже багато, і задовольняються вони порівняно легко. Робота й гроші набагато більше значущі з погляду самоствердження і статусу, причому це стосується досягнень будь-якого рангу: від організації міжнародної медіа-імперії до отримання місця цехового майстра. У свою чергу, ці досягнення ніколи не є результатом зусиль однієї людини, вони існують тільки в контексті соціуму.

Таким чином, економічна діяльність є найважливішою частиною соціального життя, і до неї залучені всілякі норми, правила, моральні зобов'язання та інші суспільні навички людської істоти, з яких це життя складається. Як покажемо надалі, одним з головних уроків вивчення економічного життя є те, що добробут країни, а також її здатність до змагання на тлі

інших країн визначаються однією універсальною культурною характеристикою – властивим їй суспільству рівнем довіри.

(Ф.Фукуяма. Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию. – М.,2004. – С. 18-21.)

Слід окреслити шляхи накопичення соціального капіталу (Ф.Фукуяма звертається до феномену «соціального капіталу», здатності людей заради реалізації спільної мети працювати разом в одному колективі).

Питання для самостійної роботи

1. Яким чином мистецтво може впливати на господарське буття людини?
2. Назвіть основні риси суспільства споживання. Які антропологічні загрози несе людству виробництво в умовах постмодерну?
3. Охарактеризуйте основні елементи «нової економіки» (післяіндустріальної).

Рекомендовані джерела

1. Друкер П. Посткапиталистическое общество // Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология / Под ред. В.А. Иноземцева. – М.,1990. – С. 67-100.
2. Друкер П. От капитализма к обществу знания // [Ел.ресурс] <http://ifuture.narod.ru/001/drucker001.htm>.
3. Мясникова Л.А., Фриц М.И. Постмодерн и коммерция. – Спб., 2000.
4. Осипов В.А. Философия хозяйства. – М., 2000.
5. Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию. – М., 2004 // [Ел.ресурс] <http://yanko.lib.ru/books/cultur/fukuyama-doverie-a.htm>.

ЗМ 1.3. Господарство і господарювання: фундаментальні принципи організації

Заняття 8

МАТЕРІАЛЬНІ ТА ДУХОВНІ ЦІННОСТІ ЛЮДИНИ ЯК ПРИНЦИПИ ОРГАНІЗАЦІЇ ГОСПОДАРСТВА

1. Аксиологія господарства. Системна організація цінностей господарювання.
2. . Цінність як предмет потреб людини. Мати чи бути?
3. Філософсько-етичні принципи господарювання.

При підготовці **першого питання** необхідно звернути увагу на поняття «аксиологія». Під терміном «аксиологія» (грецьк. *axsio* – цінність) у сучасному філософському знанні розуміється особливий, самостійний розділ філософії, що вивчає цінності. Слід представити цінності як непорушні факти буття людини. Цінності фіксують універсальний вектор, вимір буття, ієрархічність його нашарувань, рівнів організації. Звертається увага на те, що особливе місце у поясненні сутності економічних процесів займає «людський чинник». Пропонується обговорити позицію Нобелівського лауреата з економіки (1978 р.) Х.Сімона, який підкреслював: економіка – це не тільки дослідження благополуччя, добробуту, але і дослідження людини; у кінцевому випадку знання про багатство – це одночасно знання про людину.

Друге питання вимагає розуміння подвоєності природи цінностей в системі господарювання, оскільки є моментом здійснення життя людини. Життя людини передбачає задоволення її потреб, на основі яких розгортаються різні акти зовнішньої і внутрішньої активності. Процес формування «Я» (особистості)

знаходить вираження у двох модусах людського буття і, відповідно, у двох типах системної організації цінностей: володіння (haben) і буття (sein).

Слід звернутися до аналізу філософських розмислів Е Фрома щодо становлення „Я” (особистості) на двох рівнях буття: (haben) і (sein). Він виходить з того, що основою, на якій виростає і одержує майже загальне поширення модус володіння, є капіталістичне суспільство, в якому придбати, володіти й здобувати прибуток - це імперативи й священні права індивіда. Ці імперативи у своїй дії далеко виходять за межі господарського життя і проникають у самі приховані таємниці особистісного «Я».

У **третьому питанні** наголошується на особливості господарської сфери, яка полягає в тому, що за суттю своїх відносин є своєрідним підґрунтям для застосування єдиного морального закону. Тому установка відокремити економічні явища в зовсім самостійну і самодостатню сферу є помилкою. Можна стверджувати, що рішення багатьох господарських і виробничих проблем полягає у внутрішньому зв'язку з інтересами, цілями і цінностями людини і людства.

Специфічного філософського аспекту проблемі людини можна набути через визнання особливої ролі трудової етики у функціонуванні і розвитку господарських систем. З відкриттям М. Вебера ролі трудової етики, трудової мотивації в становленні господарства проблема набуває і практично-філософського змісту.

Необхідно показати актуальність окресленої проблематики для країн пострадянського простору, де замість трудової етики буда запропонована «трудова естетика» (праця - «справа честі, доблесті і геройства»). Також пропонується обговорити питання за словами В.Ільїна «...Хвороба продажності простирається по світу,

як епідемія. І «поживою», що приваблює, розкладає і розбещує, є не тільки гроші, особистий успіх, особиста кар'єра, влада і закулісний вплив...Чим більше ця смута поглиблюється й вкорінюється, тим більше люди відвикають від служіння і тим частіше і безсоромніше вони помишляють про поживу...»

Наголошується, що моральна краса несумісна з користолюбством, із проявом корупції і взагалі з будь-якими злочинами проти людства. Діловий успіх - це своєрідний іспит не тільки на рівень інтелекту, але і на рівень моральної культури. Діловий успіх морально вихованої людини визначається не просто «субстанцією прибутку», але і служінням ближньому. Підпорядкування матеріальних інтересів і відносин у людському суспільстві, за словами В. Соловйова, економічним законам є лише вигадкою «поганої філософії», що не має і тіні сумніву у дійсності, у тому залишається загальна вимога розуму і совісті, щоб і ця сфера підкорялася вищій моральній основі, щоб і в господарському своєму житті суспільство було організованим здійсненням добра.

Висвітлення питання передбачає визначення терміну «трудова етика».

- *Трудова етика* - це ставлення людей до праці, відображене у комплексі моральних цінностей і норм, втілене в категоріях і зразках культури і виражене в людській поведінці, насамперед у сфері трудової діяльності.

Аналіз господарського життя у перспективі трудової етики постає умовою сучасного філософського розуміння господарського генотипу суспільства. Господарський генотип утворює своєрідний

інформаційний механізм «соціальної спадковості», що забезпечує відтворення структури і принципів функціонування, регламентації і навчання в даній суспільній системі. Господарський генотип містить у собі систему цінностей, мотиваційний комплекс, спосіб господарювання, стиль керівництва і виявляється у вигляді контурів регулювання і керування соціальним життям суспільства, у тому числі норм і стимулів правових, адміністративних, економічних і моральних. Сам господарський генотип спирається на систему суспільно-історичних цінностей і культуру суспільства.

Не можна залишати поза увагою загальну етичну основу, що має глибокі релігійні й у цілому - світоглядні корені. Праця протягом тисячоліть заповнювала собою практично все існування простої людини, і вже тому мала потребу в осмисленні і сакральному обґрунтуванні. Рай уявлявся завжди як вічне життя без праці, що надана Богом людині як кара за первородний гріх. Людина повинна смиренно нести свій хрест - це загальне місце для всіх релігій. Але в деяких релігійних вченнях, як показав М. Вебер, праця набуває пріоритету, як особливо богоугодної справи. Цікаво, що в старообрядницьких громадах, подібно протестантським, також заохочується трудова активність.

У радянській субкультурі з її двозначністю праця на словах звеличувалася як справа честі і слави, а на ділі призначалися трудові «маяки»; під євангельським завітом «не трудящийся та не їсть») насаджувалася система примусової праці, загальної трудової повинності. У підсумку прищеплювалася стійка відраза до праці, особливо непрестижної (оскільки у радянському тоталітарному суспільстві існувала чітка реальна ієрархія «трудящих»).

Незалежно від релігійних і інших світоглядних форм існує ще і деяке інтимне ставлення людини до предмета своєї праці - від любові до ненависті. У селянина, рибалки перше - це злиття із землею чи морем, із природним середовищем, у робочого - платонівське «манливе почуття до машини», у вчителя і лікаря - любов до учнів, хворих, у вченого - переживання внутрішньої досконалості наукової теорії, краси і гармонії світу, драми ідеї. Усе це, безумовно, входить в основи трудової етики.

У підсумку аналіз господарського життя у перспективі трудової етики розглядається як нагальна потреба суспільства, у якому ще склалися визначені господарські структури.

Питання для самостійної роботи

1. Як співвідносяться трудові цінності й особистісні теорії мотивації?
2. Наведіть приклади функціонування матеріальних і духовних цінностей в системі господарського буття.
3. Охарактеризуйте типи системної організації цінностей у господарському бутті.
4. Чи можна стверджувати, що сучасному західному способу господарювання властиве тотальне панування установки на володіння? Обґрунтуйте свою думку.
5. Яку роль відіграє принцип свободи в господарському бутті?
6. Що є важливим для господарського буття: виробництво чи споживання?
7. Наведіть приклади впливу етичних чинників на формування принципів господарювання.

Рекомендовані джерела

1. Мазараки А.А., Ильин В.В. Философия денег. – К., 2004.
2. Соловьев В. Оправдание добра. Гл. XVI. Экономический вопрос с нравственной точки зрения. – С. 406-440 // [Ел.ресурс] <http://www.twirpx.com/file/115710/>
3. Фромм Э. Иметь или быть? – К., 1998 // [Ел.ресурс] <http://www.twirpx.com/file/23229/>

Заняття 9

ФІЛОСОФІЯ НООСФЕРИ ЯК СВІТОГЛЯДНА ОСНОВА СУЧАСНОЇ ФІЛОСОФІЇ ГОСПОДАРСТВА

1. Сутність феномену «ноосфера».
2. Філософські ідеї В.Вернадського про ноосферу.

У **першому питанні** слід звернутися до презентації у сучасній філософії ноосферної проблематики. Термін «*ноосфера*» (гр. *ноос* -розум, *сфера* - шар) набуває поширення наприкінці 20-х років ХХ ст. завдяки працям французьких учених П.Тейяра де Шардена та Е.Леруа. Але до ідеї ноосфери ці вчені прийшли переважно під впливом лекцій, читаних у Сорбонні В.І.Вернадським у 1922 р. Концептуальний аспект ідеї ноосфери В.І.Вернадський починає розробляти вже із 1890 р., а в наступні роки лише позначив свою концепцію терміном, запропонованим у французькій літературі. Звичайно, ідея ноосфери зародилась не на порожньому місці. Окремі думки, що згодом одержали розвиток в ноосферній концепції, свого часу були висловлені Г.Гердером,

Г.Гегелем, А.Бергсоном, Ф.Ніцше, А.Геленом, М.Хайдеггером, М.Федоровим, К.Ціолковським.

Далі слід охарактеризувати сутнісні риси ноосферної концепції, зокрема, у **другому питанні** - вчення В.Вернадського про дбайливе планомірне природокористування, збереження та примноження природних ресурсів планети, необхідність контролю за їх використанням. Пропонується також з'ясувати, що покладено в основі філософського світорозуміння мислителя. Слід зазначити також, що В.Вернадський виходить з позиції, спрямованої на усвідомлення вищого синтезу природи й людства, що надає природі людяного змісту і визначає справді космічний масштаб людської діяльності. В цьому, власне, й полягає провідна ідея концепції *ноосфери*, обґрунтованої В.І.Вернадським.

- *Ноосфера* – це інтелектуальна частина біосфери. Виникає в результаті організованої праці. Ноосфера вимагає поведінки людства як єдиного цілого.

Оцінюючи роль людського розуму як планетарного явища, В.І.Вернадський сформулював наступні положення:

- 1.Розум здатен репрезентувати творчі самоорганізаційні засади Універсуму на Землі і в цьому розумінні продовжувати конструктивну функцію біосфери».
- 2.Він спрямовує і надихає культуру й біогеохімічну енергію.
- 3.Завдяки Розумові культурна біохімічна енергія реалізується вже не лише через розмноження організмів, а й через інформаційну, виробничу силу науки та праці.
- 4.В результаті Розум стає не тільки соціальною, а й природною силою всесвітнього порядку, фактором переходу біосфери в ноосферу.

Слід також зазначити, що концепція В.Вернадського змальовує активну геологічну роль людства. Розум людини вносить зміни в характер земної еволюції. Людина створює нові технології, залучає до життєдіяльності нові ресурси планети і водночас вилучає із обігу хімічних елементів в природі все більшу кількість речовин. Отже, людина постає як геолого утворювальна сила, могутній чинник подальшого розвитку планети. Життєві процеси повинні відбуватися як розумні, технологічно обґрунтовані, морально вивірені. Ноосфера – сфера людського існування, розумного регулювання біосоціальних процесів, морально-гуманістичної єдності людини і природи.

Репрезентуючи традицію космізму, доречним буде охарактеризувати соціально-етичний зміст ноосферної етики. Бо надзвичайно важливою є організація «правильного життя» людства, що можлива за умови, по-перше, максимального розмноження людства, бо це сприятиме і розвитку «енергії людської культури». По-друге, набуттям свободи мислячою людиною. Діяльність цієї свободної людини буде скеровуватися настановами «особистої етики», що передбачає усвідомлену відповідальність кожного за долю планети. Носієм цієї «особистої етики», на думку В.Вернадського, може стати лише людина нового типу, яка прийде на зміну сучасного типу *homo sapiens*.

Слід показати яким чином, філософська концепція, заснована на ідеях ноосфери й екологічному вченні, розв'язує фундаментальні протиріччя Макросвіту і Людства, що закладені в сучасній економічній теорії. Ліберальний погляд на людину порушував гармонію взаємин між природою і людиною. Тому новітні теоретичні економічні конструкції повинні включати ідею

єдності потреб людини і біосфери як єдиного еволюційного феномена.

У підсумку підкреслюється, що сучасна філософсько-господарська думка орієнтує господарство не лише на задоволення меркантильних економічних потреб, а й у відповідності до закону рівноваги природи і соціуму.

Питання для самостійної роботи

1. Охарактеризуйте складові ноосфери (антропосфера, техносфера, соціосфера) та покажіть їх взаємозв'язок.
2. Які аргументи наводив В.Вернадський, стверджуючи, що людство у ХХ ст. стає потужною геологічною силою?

Рекомендована література

1. Вернадский В. И. Философские мысли натуралиста. — М., 1988 // [Ел.ресурс]:
http://platonanet.org.ua/load/knigi_po_filosofii/istorija_russkaja/vernadskij_filosofskie_myсли_naturalista/15-1-0-859
2. Вернадский В. И. Биосфера и ноосфера. – М., 1989.
3. Вернадский В. И. Научная мысль как планетное явление // [Ел.ресурс]:
<http://www.nbu.gov.ua/nsu/vernadsky/nmkpya.html>

Заняття 10

РОЛЬ ТЕХНІКИ У ГОСПОДАРЬКОМУ БУТТІ

1. Сутність феномену «техніка».
2. Техніка і технологія: філософсько-антропологічні аспекти.
3. Історіософія техніки.

Практичне заняття присвячено висвітленню ролі техніки у господарському бутті людини і людства, її впливу на господарську динаміку. При розгляді **першого питання** слід відзначити, що в широкому сенсі техніка – сукупність створених людиною інструментальних засобів і способів, механізмів здійснення будь якої діяльності, збагачуючих та удосконалюючих зміст людського життя, які розширяють взаємостосунки людини з навколишнім середовищем.

- *Техніка* – 1) створювані людиною матеріальні засоби, а також правила користування цими засобами, що становлять технічні знання; 2) вміння та спосіб виконання певних дій, напр., техніка гри на скрипці

Специфіка філософсько-господарського осмислення техніки полягає у спробі інтегрування різноманітних аспектів техніки, що вивчаються науками:

- *інструментально-технологічного* (технічні науки; до уваги береться онтологічна природа технічного об'єкта, його внутрішня технологічна "логіка"),
- *природного* (природознавство та інженерна екологія; акцентує увагу на взаємостосунках "техніка — природа"),
- *індивідуально особистісного* (антропологія, психологія, фізіологія, естетика, ергономіка; зосереджується на

предметній сфері "техніка — людина" (індивід, особистість),

- *соціального* (соціологія, економічні науки, політологія, культурологія; вивчається у контексті "техніка—соціальне буття", взаємозв'язків техніки і суспільства, техніки и світового цивілізаційного процесу),
- *культурного* (культурологія; у контексті "техніка - соціокультурний світ".

З метою дослідження техніки як особливої галузі філософського знання, у **другому питанні** слід зосередити увагу на пошуку антропологічних підстав виникнення та існування техніки.

Протягом багатьох століть панували уявлення про однозначну „корисність” техніки: збагачує людське існування; є засобом, за допомогою якого людина адаптує середовище, зберігає свої зусилля, змінює обставини, полегшує життя. Проте слід пояснити, чому сучасна техніка, як особлива форма буття, змусила переглянути місце і перспективи людського існування у світі.

Розкриття змісту цього питання вимагає знання роботи О. Шпенглера «Людина і техніка», у якій він поставив питання про глибоку кризу сучасної доби: «Сама цивілізація стала машиною, яка все робить за образом машини». Розглядаючи питання про існуючі протиріччя у взаємозв'язку людини з машиною, слід звернути увагу на те, що М.Бердяєв розглядав питання про техніку у контексті проблеми існування людини.

Необхідно також показати, як М. Хайдеггер, К. Ясперс, Х. Ортега-і-Гасет розвивали екзистенційну інтерпретацію техніки про її роль у динаміці культурного простору. Корисним стане і

здійснення аналізу техніки з позицій філософсько-соціальної антропології (Ж. Еллюль, К. Маркс, Р. Арон).

Особливу увагу слід приділити етичним проблемам техніки. Наприклад, американський філософ Л. Мемфорд вбачав причину кризи у надмірній ролі "Мегамашин" («складних ієрархічних організацій людської діяльності»). Філософ пропонує зруйнувати Мегамашину. Він не вірить, що можна вирішити проблеми, що породжені технікою, знову ж таки за допомогою техніки, навіть більш гуманної та досконалої.

Наступний крок у осмисленні феномену техніки – знайомство з історіософією техніки (**третє питання**). Наголошується, що існують дві історичні форми використання у техніці сил та енергій природи: перший - від архаїки до Нового часу, другий – новоевропейський. Особливу увагу слід приділити постмодерному суспільству - відкритому новій інформації. Технічний прогрес має поступовий формоутворюючий вплив на національні економіки, об'єднує їх у велике світове господарство.

Підкреслюється, що тривалий час актуальними були «високі технології» («high tech»), сьогодні в розвинених країнах більше говорять про «high hum», підкреслюючи пріоритетність гуманітарного знання й соціальних технологій. Дійсно, що може бути важливіше для людини, чим знання про те, як йому жити поруч із іншою людиною? Не як перемагати його й не як управляти ним, а як, визнавши іншого рівним собі, домовитися з ним про гідне життя.

Пропонується обговорити актуальні аспекти проблеми «техніка – людина» – проблеми існування, образу життя людини у створеному нею техносвіті. Роль техніки в людському житті пов'язана з тим, що в процесі науково-технічної революції

інструмент, створений руками homo faber (істоти, яка виготовляє знаряддя) піднімається проти творця.

У підсумку усвідомлення кризових тенденцій техногенної цивілізації може бути поставлено питання для дискусії: Чи може людство знайти шляхи виходу з цієї кризи? Яку роль у подоланні кризи може відіграти зміна ціннісних пріоритетів, формування нового ставлення до природи, формування екологічної культури?

Питання для самостійної роботи

1. Якому твердженню, на Вашу думку, філософія господарювання надає перевагу: «Техніка вчить досягати найкращого результату за найменших витрат», «Техніка завжди є знаряддям, засобом, а не метою господарської діяльності», «Техніка збагачує людське існування, що вона є засобом, за допомогою якого людина адаптує середовище до себе, зберігає свої зусилля, змінює обставини, полегшує життя»?
2. Чи вважаєте Ви справедливим твердження Бертрана Рассела про те, що наука і техніка рухаються вперед, ніби «танкова армада без водіїв — сліпо, безрозсудно, без визначеної цілі». Обґрунтуйте відповідь.

Рекомендовані джерела

1. Бердяев Н. Человек и машина. (Проблема социологии и метафизики техники) // Вопросы философии №2, 2005 // [Ел.ресурс]
http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/bogoslov/Berd/_ChelMash.php
2. О. Шпенглер. Человек и техника. // Культурология XX век. М. 1995. С.454-492 // [Ел.ресурс]
<http://www.twirpx.com/file/91542/>
3. Хайдеггер М. Вопрос о технике // Время и бытие: Статьи и выступления: Пер. с немецкого В. В. Бибихина. - М.: Республика, 1993 // [Ел.ресурс]
<http://www.twirpx.com/file/104126/>

ЗМІСТ

Вступ.....	3
ЗМ 1.1. Господарство як предмет філософського аналізу	
Заняття 1. Концептуальні витoki філософії господарства.....	5
Заняття 2. Онтологія господарства та господарювання	9
Заняття 3. Економіка у контексті філософії науки.....	12
ЗМ 1.2. Історія філософсько-господарської думки	
Заняття 4. Історична генеза предмета філософії господарювання в античну добу та часів західноєвропейського середньовіччя	19
Заняття 5. Філософсько-антропологічні принципи господарювання за доби Відродження та Реформації	22
Заняття 6. Філософсько-господарська думка ХУІІІ – початку ХХ ст.....	28
Заняття 7. Новітня філософія господарювання	27
ЗМ 1.3. Господарство і господарювання: фундаментальні принципи організації	
Заняття 8. Матеріальні та духовні цінності людини як принципи організації господарства	31
Заняття 9. Філософія ноосфери як світоглядна основа сучасної філософії господарства.....	37
Заняття 10. Роль техніки у господарському бутті	46

Навчальне видання

ФЕСЕНКО Галина Григорівна,
РЯБЧЕНКО Ольга Леонідівна,
ЖВАНКО Любов Миколаївна,
ЯЦЮК Микола Володимирович

Методичні вказівки

до проведення практичних занять
з навчальної дисципліни

«Філософія господарювання»

(для студентів 3 курсу денної форми навчання та
2, 3 курсів заочної форми навчання напрямів підготовки
6.030504 «Економіка підприємства», 6.030509 «Облік і аудит»)

В авторській редакції

Комп'ютерний набір і верстання *Г. Г. Фесенко*

План 2010, поз. 230 М

Підп. до друку 21.12.2010 р.
Друк на ризографі.
Тираж 50 пр.

Формат 60*84 1/16
Ум. друк. арк. 2,3
Зам №

Видавець і виготовлювач:

Харківська національна академія міського господарства,
вул. Революції, 12, Харків, 61002

Електронна адреса: rectorat@ksame.kharkov.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи: ДК № 731
від 19.12.2001